

Rocznik Sławistyczny, t. LXXIV, 2025

ISSN 0080-3588

DOI: 10.24425/rsław.2025.156401

Feliks Czyżewski*

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

***Słownik gwar Lubelszczyzny (SGL) a słowniki pogranicza
polsko-wschodniosłowiańskiego***

Halina Pelcowa, **Słownik gwar Lubelszczyzny** (T. 1–12). – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012–2023.

T. 1 (2012): **Rolnictwo. Narzędzia rolnicze, prace polowe, Zbiór i obróbka zbóż**, 425 s.; **T. 2** (2014): **Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana**, 459 s.; **T. 3** (2015): **Świat zwierząt**, 478 s.; **T. 4** (2016): **Sad i ogród warzywny, Budownictwo i przestrzeń podwórza**, 550 s.; **T. 5** (2017): **Świat roślin**, 642 s.; **T. 6** (2019): **Pokarmy**, 759 s.; **T. 7** (2020): **Odzież i obuwie. Przędzenie lnu i tkanie płótna**, 535 s.; **T. 8** (2020): **Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe** (współautorstwo: Ilona Gumowska-Grochot, Blanka Skórska), 559 s.; **T. 9** (2021): **Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe**, 462 s.; **T. 10** (2022): **Obrzędowość i obyczajowość ludowa**, 625 s.; **T. 11** (2022): **Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory**, 475 s.; **T. 12** (2023): **Czynności – miary – uczucia. Cechy i właściwości. Inne. Teksty gwarowe. Indeks hasel**, 610 s.¹.

* Feliks Czyżewski, Professor, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0899-1972>.
e-mail: feliks.czyzewski@mail.umcs.pl.

¹ Słownik, t. 1, 2012 [SGL, 2012, 1] powstał w ramach projektu badawczego MNiSW „Słownik gwar Lubelszczyzny” nr N N104 178036. Praca naukowa finansowana na naukę w latach

Dwunastotomowy *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej to dzieło wyjątkowe w dialektologii polskiej, a także w dialektologii słowiańskiej. Liczące ponad 6500 stron tekstu gromadzi wiedzę z zakresu kultury materialnej i duchowej regionu, uporządkowaną w ponad 23 tys. artykułów hasłowych (zob. Pelcowa, 2023, s. 28); wykaz haseł zawarty jest w tomie 12 SGL (2023, s. 441–600).

1. Podstawą źródłową *Słownika* (SGL) są materiały własne zebrane w czasie systematycznej 50-letniej (!) eksploracji terenowej (SGL, 2012, t. 1, s. 21–23). Okres przedśownikowy to czas pogłębionych badań dialektologicznych wynikających ze specyfiki Lubelszczyzny jako regionu niejednorodnego etnograficznie. Zaowocował przygotowaniem i wydaniem trzech monografii, podkreślających specyfikę osadniczą regionu lubelskiego.

Imponująca jest baza źródłowa, którą stanowią taśmoteka i kartoteka słownikowa Autorki (oznaczone skrótem PM, zob. SGL, 2012, t. 1, s. 33) oraz Jej wcześniej opublikowane materiały. Dla celów porównawczych Halina Pelcowa wykorzystała dane z kartotek: *Atlasu gwar Lubelszczyzny* (KAGL), *Atlasu gwar polskich* (KAGP) i *Słownika gwar polskich* (SGP PAN, 1977–2023). Ważne uzupełnienie zbioru danych gwarowych stanowią materiały pochodzące z prac magisterskich i licencjackich napisanych pod kierunkiem Autorki *Słownika* (zob. SGL, 2012, t. 1, s. 34–38) w latach 90. XX i w pierwszej dekadzie XXI wieku. Tylko te źródła wnoszą materiał z ponad 60 miejscowości regionu.

Słownik wzbudza podziw swoim szerokim zakresem zgromadzonej dokumentacji kultury materialnej i duchowej ludności wiejskiej Lubelszczyzny. Jest to bezpośredni przekaz wiedzy o wsi zarejestrowany od przedstawicieli najstarszego pokolenia ludności chłopskiej zamieszkującej Lubelszczyznę w ostatnim ćwierćwieczu XX wieku. Zgromadzony i odpowiednio sklasyfikowany tematycznie przez Autorkę materiał pochodzi z ponad 600 miejscowości² województwa lubelskiego od 2500 informatorów i przedstawiony został w 12 tomach *Słownika*.

Wartość *Słownika* postrzegam w wymiarze wielodyscyplinarnym – jest to dzieło zarówno z zakresu dialektologii, jak i socjolingwistyki. Przypadający na prze-

2009–2011 jako projekt badawczy; SGL, t. 2 (2014). Publikacja finansowana przez Instytut Filologii Polskiej i Wydział Humanistyczny UMCS. Wsparcia finansowego udzieliło Województwo Lubelskie; SGL, t. 3 (2015). Publikacja finansowana przez Instytut Filologii Polskiej i Wydział Humanistyczny UMCS przy wsparciu Prorektora ds. Badań Naukowych i Współpracy Międzynarodowej UMCS; SGL, t. 4, 2016. Publikacja finansowana przez JM Rektora UMCS, Instytut Filologii Polskiej i Wydział Humanistyczny UMCS; SGL, t. 5 (2017). Publikacja finansowana ze środków na badania Instytutu Filologii Polskiej UMCS i środków własnych Haliny Pelcowej; SGL t. 6–12, (2019–2023). Publikacja finansowana w ramach Programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2023 nr projektu 0125/NPRH7/H11/86/2018. Przywołane informacje pokazują ogromną pracę organizacyjną Autorki SGL.

² Dla poszczególnych tomów *Słownika* liczba miejscowości jest zróżnicowana, np. w tomie 1. SGL wymienia się dane z 468 wsi (SGL, 2012, t. 1, s. 23).

łom XX i XXI wieku okres transformacji polskiej wsi to dla Autorki *Słownika* czas intensywnych prac eksploracyjnych w terenie. Dokumentacja źródłowa, stanowiąca podstawę *Słownika*, gromadzona była głównie w okresie ostatnich dwóch dekad minionego stulecia i pierwszej dekady XXI wieku, tj. w czasie istnienia indywidualnej mało obszarowej gospodarki rolnej. To w czasach, gdy istniały jeszcze tradycyjne gospodarstwa rodzinne wraz z właściwą im wspólnotą międzypokoleniową, trwały także silne więzi sąsiedzkie. Prowadzona w takich warunkach eksploracja terenowa przynosiła zarówno pełne efekty badawcze, jak i wytwarzała pozytywną więź emocjonalną między badaczem a informatorem³. O silnej więzi Autorki *Słownika* z ludnością wiejską Lubelszczyzny świadczy wymownie dedykacja zamieszczona na pierwszej stronie 1. tomu: „Lubelszczyźnie – Ziemi Mojej Rodzinnej i Jej Ludziom” (SGL, 2012, t. 1, s. 5).

Mowa ludności wiejskiej ma dla Autorki *Słownika* wartość zarówno poznawczą, jak i aksjologiczną⁴. Emocjonalne odniesienie do języka mieszkańców wiejskiej ludności Lubelszczyzny stanowią cytaty z chłopskiej poezji Jana Pocka, a także słowa Papieża Polaka wypowiedziane w Zamościu 12 czerwca 1999 roku: „Piękno tej ziemi skłania mnie do wołania o jej zachowanie dla przyszłych pokoleń” (SGL, 2012, t. 1, s. 9). Jest więc *Słownik gwar Lubelszczyzny* zmaterializowaniem papieskiego zawołania: „Przywołuje słownictwo, które odeszło lub odchodzi w niepamięć, ale zawsze będzie świadectwem miejsca i dziedzictwem kulturowym regionu, wpisanym w pamięć i wyobraźnię” (SGL, 2012, t. 1, s. 9).

2. Obszar objęty badaniami to, jak wynika z tytułu, Lubelszczyzna, obecne województwo lubelskie (granice przyjęte w wyniku reformy administracyjnej w roku 1999; obszarowo nieznacznie różniące się od województwa sprzed 1.06.1975). Tak wyznaczona administracyjnie Lubelszczyzna nie układa się jednak w jednolity pod względem historycznym, tj. osadniczym, etnicznym i etnograficznym, region – co dla badań dialektologicznych nie jest obojętne.

³ Odmienna sytuacja na wsi polskiej ukształtowała się po roku 1989, kiedy w wyniku tzw. reformy powstały gospodarstwa wieloobszarowe. Krytycznie ten okres ocenia Izabella Bukraba-Rylska, socjolog wsi. Píše m.in. „Rozpoczęta w 1989 roku transformacja, to tylko kolejna wersja tej samej, liczącej parę setek lat historii, a stanowiąca skutek podjętych przed dwudziestu laty reform kondycja wsi nie da się określić inaczej jak dezolacja, czyli (zgodnie z definicją stosowaną kiedyś przez lustratorów szlacheckich majątków) doprowadzenie do ruiny i utraty mocy produkcyjnej danego majątku. Konsekwencje takiej polityki widoczne są w sferze gospodarczej, społecznej, ale i kulturalnej, gdzie ze szczególną ostrością nawarstwiają się zaniedbania, liczące wiele dziesięcioleci” (Bukraba-Rylska, 2010, s. 62). Wraz ze zmianą strukturalną wsi polskiej, jak pisze I. Bukraba-Rylska, nastąpiła w debacie publicystycznej negatywna ocena warstwy chłopskiej; badaczka przywołuje wydobyte z tekstów publicystycznych m.in. takie oto określenia: „chłopi skazani na wyginięcie, na zagładę”, „to tykająca bomba społeczna”, „ich dni są policzone” (Bukraba-Rylska, 2010, s. 62) itp., przeto język wymienionej warstwy miał/mógł mieć nacechowanie ujemne.

⁴ Pelcowa, 2004a, 2004b, 2013.

Najpełniej dzieje Lubelszczyzny jako złożonego pod względem osadniczym regionu przedstawił ostatnio historyk Ryszard Szczygieł w syntetycznym tekście *Lubelszczyzna jako region historyczny* (Szczygieł, 2020, s. 19–32). Terytorialnie – jak pisze autor – jest to region:

[...] między Wisłą [na zachodzie – F.Cz.] a Bugiem [na wschodzie – F.Cz.] [...]. Terytorium między Wisłą a Bugiem dzieliło się na kilka jednostek fizycznogeograficznych, wchodzących w skład różnych, równoleżnikowo rozciągających się pasów geograficzno-krajobrazowych. Są to: Nizina Południowopodlaska w części północnej, Polesie Zachodnie we wschodniej, Wyżyna Lubelska i Rostocze na południu (Szczygieł, 2020, s. 19).

Terytorium zamknięte od zachodu doliną Wisły, zaś od wschodu Bugiem to – zgodnie z konstatacją R. Szczygła – „terytorium typowo przejściowe” (tamże).

Wyraźna jest trójdzielność regionu na część mazowiecką od północy, małopolską od południa i kresową od wschodu. Niewątpliwie świadomość różnorodności etnograficznej miała Autorka już od początku swojej pracy badawczej nad gwarami Lubelszczyzny, na co wskazują Jej pierwsze monografie: *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*, Część I. *Słownictwo pochodzenia małopolskiego* (Pelcowa, 1985), *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny* (Pelcowa, 1994), *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny* (Pelcowa, 2001). W tej ostatniej omówione zostały wyrazy o zasięgu wschodnim, kresowym. Halina Pelcowa, sytuując wymienione monografie w tak określonym układzie regionów, słusznie jako pierwszy z trzech tytułów podaje *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*, Część I. *Słownictwo pochodzenia małopolskiego* (Pelcowa, 1985), ponieważ – jak pisze R. Szczygieł – „[region] lubelski był przynajmniej formalnie częścią Małopolski” (Szczygieł, 2020, s. 18).

Północna granica regionu lubelskiego, sięgająca górnego Liwca – jak pisze lubelski historyk – nie była stabilna. Było to, jak stwierdza R. Szczygieł, spowodowane wzrostem roli Warszawy od XVII wieku, a następnie zmianą „podziałów administracyjno-terytorialnych Podlasia w XIX wieku i wchłonięcie przez ten region części ziemi łukowskiej, zaś miasto tej ziemi – Siedlce – awansowało do roli centrum jednostki administracyjnej zwanej Podlasiem” (Szczygieł, 2020, s. 19).

Stąd też w opisie słownictwa Lubelszczyzny, dokonanym przez Halinę Pelcową (Pelcowa, 1994), wskazanie powiązań z cechami mazowieckimi jest wtórne wobec pierwszoplanowych dla małopolskich (Pelcowa, 1985). Na mapach Lubelszczyzny dołączonych do *Słownika* można dostrzec terytorialne zróżnicowanie: większy obszarowo zasięg małopolanizmów w stosunku do mazowizmów, zob. np. mapę przedstawiającą nazwy chwastu *Centaurea cyanus*: młp. *blawat* wobec maz. *cha-ber* (SGL, 2017, t. 5, m. 18, s. 539). Ten ostatni wyraz występuje na znacznie mniejszym obszarze regionu lubelskiego, tj. na północ od Puław i Lubartowa względem nazwy *blawat*, zajmującej południową i środkową część regionu, zob.

też materiał interpretacyjny dotyczący nazw *blawat* (SGL, 2017, t. 5, s. 75) i *chaber* (SGL, 2017, t. 5, s. 98–99). Geografię zasięgu obu leksemów można zestawzić z danym naniesionymi na mapach *Atlasu gwar polskich*, t. 1: *Małopolska* (AGP, 1998); por. izoleksę 243, wyznaczającą południowe zasięgi nazwy *chaber* (AGP, 1998, m. 156).

Trzeci obszar na mapie Lubelszczyzny, usytuowany na wschodzie wzdłuż Bugu, to styk gwar etnicznie polskich z gwarami ukraińskimi. Tereny położone na wschód i północ od Wieprza były – jak pisze R. Szczygieł – „przedmiotem sporów i konfliktów między Polską a Rusią [...] po 1031 roku doszło do zajęcia Grodów Czerwieńskich na ponad 300 lat przez Ruś. [...] W drugiej ćwierci XIII wieku za Wieprzem decyzją księcia Daniela Halickiego powstał ośrodek centralny w Chełmie [...]” (Szczygieł, 2020, s. 20). Tak więc wschodnia część obecnego województwa lubelskiego pozostawała przez kolejnych 100 lat pod władztwem ośrodka w Chełmie i państwa halicko-wołyńskiego.

W czasach przedrozbiorowych na terytorium między Wisłą a Bugiem

funkcjonowały cztery jednostki administracyjne: województwo lubelskie, złożone z ziemi lubelskiej [...] i łukowskiej, za Wieprzem była ziemia chełmska, która graniczyła z województwem bełskim [...] (Szczygieł, 2020, s. 24).

Na północ od ziemi chełmskiej (w granicach obecnego województwa lubelskiego) znajdowała się część ziemi brzeskiej należącej do województwa brzesko-litewskiego (tamże). Historycznie teren nadbużański w granicach obecnego województwa lubelskiego to dawne ziemie: chełmska i brzeska. Stąd też tereny te można uznać za pogranicze polsko-ruskie. Wymienione obszary nadbużańskie traktowane są w badaniach dialektologicznych jako tereny pogranicza polsko-ruskiego/ukraińskiego.

Zachodnią granicę tego obszaru, jak podaje Władysław Kuraszkiewicz, wyznacza schematyczna linia biegnąca z południa na północ przez Tarnogród, Krasnobród, na wschód od Zamościa, Krasnegostawu i Parczewa przez Międzyrzec i Sarnaki. Do roku 1939 był to najdalszy zasięg zwartego występowania gwar ukraińskich (Kuraszkiewicz, 1985, mapa 9, linia 7)⁵.

Obecnie na tym obszarze autochtoniczna ludność wiejska posługuje się polszczyzną wyrosłą na substracie ruskim (nie dotyczy to gwar wyspowych powstałych w wyniku osadnictwa mazowieckiego, np. gwary Huszczy pod Białą Podlaską, zob. Buczyński, 1967). Słownictwo ze wschodniej części regionu lubelskiego występujące w *Słowniku* Pelcowej charakteryzuje się dużą wariantywnością. Tak np. nazwy na oznaczenie chwastu, łac. *Centaurea cyanus* w części północno-wschodniej województwa w powiatach bialskim, włodawskim i wschodniej części parczewskiego to paralelnie obok *chaber* także *bachor*//*bahor* i *wołoszka* (zob.

⁵ Są to luźne mapy dołączone do książki.

SGL, 2017, t. 5, m. 18, s. 539), zob. też materiał gwarowy zamieszczony przy haśle *bachor* (SGL, 2017, t. 5, s. 58) i *wołoszka* (SGL, 2017, t. 5, s. 492). Przywołane na mapach i w *Słowniku* nazwy paralelne, występujące w komentarzach informatorów pozwalają wydobyć warstwę chronologiczną, por. *w zbożu to pełno było bachrów, no tych chabrów inaczy* (Ortel Królewski), *chaber nibieski, dawno siny mówili, albo bachor, jak sie powi, można tak i tak* (Dawidy), (SGL, 2017, t. 5, s. 58). Użyte określenie „chaber [...] dawno [...] mówili [...] bachor” pozwala, z jednej strony, zastosować kwalifikator chronologiczny, ale też, z drugiej strony, wskazać język prymarny występujący na wschodzie regionu lubelskiego. Polszczyzna jest tutaj wtórna, powstała na substracie ukraińskim. Taki stan językowy potwierdza materiał znajdujący się w kartotece *Atlasu gwar Lubelszczyzny*⁶. Podane określenia łacińskiej nazwy *Centaurea cyanus* jako *chaber* i *bachor* należą do dwóch współistniejących języków: *chaber* (polskiego, dial. mazowieckiego) i *bahor* ukraińskiego (dial. zachodniopoleskiego, Czyżewski, 2021).

3. Recenzowany wielotomowy *Słownik gwar Lubelszczyzny* wypełnia białą plamę na mapie dialektologicznej słowników regionalnych Polski. Jest on zmaterializowaniem idei zespołu prof. Pawła Smoczyńskiego, kierownika naukowego *Atlasu gwar Lubelszczyzny*, projektowanego w połowie lat 50. XX wieku. Do *Atlasu* z terenu wschodniej Lubelszczyzny miały wejść materiały z gwar polskich i ukraińskich. Taką metodę eksploracji gwar tej części Lubelszczyzny P. Smoczyński wyjaśnił we wstępie do *Kwestionariusza* następująco: „[...] dla uzyskania możliwie najbardziej obiektywnego [podkreśl. – F.Cz.] stanu rzeczy uznaliśmy za konieczne badanie informatorów ruskich, jak i polskich” (Smoczyński, 1965, s. 12). Zgodnie z tym postulatem zebrano w latach 1957–1959 dwujęzyczny materiał ze wschodniej Lubelszczyzny z 31 wsi, w 17 dalszych zapisano materiał wyłącznie ukraiński⁷.

4. *Słownik* Haliny Pelcowej jest dziełem oryginalnym, wpisującym się w nurt współczesnych badań etnolingwistycznych. Koncepcja ujęcia metodologicznego planowanego *Słownika* kształtowała się już na początku lat 90. minionego stulecia. Istotą przyjętej metody opisu słownikowego jest zarówno dokumentacja, jak i – a może przede wszystkim – interpretacja dokonana przez użytkowników gwary. Ludowa interpretacja opisywanych desygnatów, ich definiowanie dokonuje się z pozycji „prymitywnego” mieszkańca wsi. Tak zaprojektowane definiowanie stanowi novum metodologiczne recenzowanego dzieła⁸. Wartością *Słownika* jest

⁶ Materiał znajduje się w Instytucie Języka Polskiego UMCS.

⁷ Eksplorację materiałów z tego obszaru przeprowadzili Michał Łesiów i Stefan Warchoń na podstawie częściowego kwestionariusza, odpytując takie działy, jak hodowla, rolnictwo, pokarmy oraz ich przyrządzanie, transport i komunikacja (741 pyt.). Celem kwestionariusza było nie tylko zebranie rozmaitych „[...] kwestii słownikowych i gramatycznych, ale także ukazanie najdalszego zasięgu gwar ukraińskich” (Smoczyński, 1965, s. 7).

⁸ Do zagadnienia tego powraca Autorka jeszcze w tomie syntetycznym, zatytułowanym *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego* (Pelcowa, 2023).

to, że tak prezentowana leksyka ma charakter immanentny, tj. pozostaje we właściwym sobie kontekście kulturowym. Założenie, by „w pełni przekazać aspekt interpretacyjny opracowania słownikowego, [to] należy przede wszystkim zadbać o zawartość treściową, z informacjami istotnymi i koniecznymi [...]” (SGL, 2012, t. 1, s.15) jest w recenzowanym *Słowniku* konsekwentnie utrzymane. Owe „istotne i konieczne” cechy pokazują opisywany desygnat w wymiarze werbalnym, akcyjnym, substancjonalnym, temporalnym, lokatywnym itp., por. przykłady haseł słownikowych *Skiba* i *Grom*.

Skiba – „Skiba, to inaczy wąski pas gleby odcinany i odkładany przez lemiesz u pługa” [...] Tato to obrywał bazie z palmy wielkanocnej i do pierwszego ziarna, które pod pierwszo skibe rzucał, dodawał. Miało to plon obfity i zdrowy zapewnić” (SGL, 2012, t. 1, s. 285).

Grom – „Grom to grzmot inaczy [...] Gromnice to się zapala, jak bardzo grzmi, burza jest, to niektórzy stawiają obrazek Matki Bożej w tym, żeby [...], w oknie, gromnice się zapala. To od tych gromów chroni (SGL, 2022, t. 11, s. 141).

Atutem metodologicznym *Słownika* jest, powtórzmy, aspekt etnolingwistyczny. Wyraziste ujęcie takiej koncepcji dostrzec można w tomie 5. *Słownika*, poświęconym roślinom. Przywoływane przy poszczególnych hasłach konteksty są elementami definicji ludowej. Stanowią też odpowiedzi na pytania: „Co to jest? Jak wygląda? Do czego służy? Jak ma zastosowanie? Gdzie występuje? Kiedy jest używane? Kto używa? Jakie przywołuje skojarzenia? Jakie są z tym związane powiedzenia, przepowiednie, przysłowia, legendy? (SGL, 2017, t. 5, s. 20). Informację o metodologii opisu słownictwa zastosowanej w SGL Halina Pelcowa poszerza w pracy syntetycznej *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego* (Pelcowa, 2023), pisząc m.in.:

Ten naiwny obraz świata odbijający się w nazewnictwie ludowym jest uwarunkowany nie tylko historycznie, kulturowo, obyczajowo, ale też pokoleniowo i mentalnościowo. Podawane przez mieszkańców wsi konteksty użycia wyrazów z określeniem znaczenia, umownie można nazwać definicjami, chociaż są to raczej opisy istotnych i znaczących, oddających w pewnym sensie strukturę pojęciową istniejąca w świadomości ludowej. A zatem słowa nie można badać bez ścisłej korelacji z desygnatem, ale też nie można

Przyjmując w definiowaniu desygnatów opcję *Językowego obrazu świata* (JOS), stwierdza: „[...] słownictwo «zawierające inwentarz pojęć relewantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo», jest najbardziej wyrazistym i najważniejszym poziomem dla interpretacji świata. W gwarach jest to obraz z pogranicza przeszłości i teraźniejszości, odsyłający do określonych fragmentów rzeczywistości wiejskiej i pozawiejskiej oraz łączący się jednocześnie – poprzez trwałość nazwy, jej rozmieszczenie przestrzenne, częstość i zakres użycia – z desygnatami jako trwałymi elementami tej rzeczywistości” (Pelcowa, 2003, s. 63).

go badać (podobnie jak desygnatu) bez relacji ze sferą kulturową, obyczajową, a więc bez powiązania ze środowiskiem, w którym funkcjonują nazwy i desygnat (Pelcowa, 2023, s. 62).

5. Wartość opiniowanego *Słownika*, oprócz wymienionych walorów, tkwi na poziomie semantyki właściwej zarówno leksykonom Polski etnicznej, jak i rejestrującym słownictwo z pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego. Pokazują to zestawienia danych SGL z materiałem porównawczym ze słowników języków ukraińskiego i białoruskiego, np. *dola* ‘los, przeznaczenie’: „Dawno, jeszcze tak dawno, to na dole to piekło się ... miodownik taki już. To było ciasto takie z miodem, dużo miodu, żeby ta *dola* [tj. ‘los, przeznaczenie’ – F. Cz.] była słodka” (SGL, 2017, t. 5, s. 135). W gwarach wschodniosłowiańskich przywołane znaczenie ‘los, przeznaczenie’ wyrazu *dola* jest powszechne: ukr. *Доля* ‘Життєвий шлях’ (Arkuszyn, 2016, s. 137); brus. *Доля* ‘Шчасце, лёс’ „Вы сваю долю дзяржыце сабе чужым не нада адаваць” (SBHPZB, 1979–1986, t. 2, s. 80).

6. Opracowanie i włączenie do dużej części haseł recenzowanego *Słownika* map przedstawiających zasięgi określonych nazw i ich synonimów na obszarze Lubelszczyzny nadaje temu dziełu aspekt geopolityczny. SGL ze względu na walory kartograficzne – mapy leksykalne znajdujące się w każdym tomie – ma wartość atlasu językowego⁹. Przyjęto i konsekwentnie zastosowano metodę punktową znaków. Pozwala to dostrzec m.in. wariantywność nazw i trójdzielność geograficzną badanego regionu. Łącznie do 12 tomów *Słownika* dodano 510 map (zob. Pelcowa, 2023, s. 9), dzięki nim można obserwować geografie określonych nazw. Mapy dostarczają informacji o zasięgach wyrazów, dzielących Lubelszczyznę na różne obszary, np. nazwy odnoszące się do części wozu: ‘belka nad progiem wozu; część tyłu wozu, w której tkwią kłonicie’, dzielą badany obszar na dwie zasadnicze części: zachodnią z nazwą *ławka* i wschodnią, kresową – *nasad* (SGL, 2013, t. 2, m. 10, s. 407).

Ważną informację o zasięgach cech dialektalnych dostarcza mapa przedstawiająca nazwy określające ‘posiłek poranny’ (SGL, 2019, t. 6, m. 2, s. 651). Forma *śmiadanie*, która jest hiperyzmem na tle mazowieckiej asynchronicznej wymowy wargowych miękkich, występuje na ściśle zlokalizowanym obszarze północno-zachodniej Lubelszczyzny, tj. na zachód od linii wyznaczonej przez punkty Radzyń Podlaski – Lubartów, na południu zaś – Lubartów – Puławy. W pozostałej części Lubelszczyzny występuje forma *śniadanie*.

Interesującą nazwą na określenie ‘czterotygodniowego okresu przed Bożym Narodzeniem’ jest zanotowane na wschodzie regionu określenie *Filipówka*, będące odpowiednikiem nazwy *adwent*. Na mapie 2 tomu 10 SGL (s. 555) formę *Filipówka* zanotowano wyspowo w sześciu punktach w pasie nadbużańskim (w okolicach Włodawy i Hrubieszowa). Większą liczbę miejscowości podaje Autorka

⁹ Duże zasługi w kreśleniu map położył małżonek Autorki – pan Kazimierz Pelc.

w artykule hasłowym (SGL, 2022, t. 10, s. 134–135)¹⁰. Nazwa *Filipówka* w przywołanym kontekście to „Boże Narodzenie poprzedzone u katolików adwentem, u prawosławnych Filipówką, czyli postem. I tu, i tu, to chodzi o ten sam czas” (Urszulín, pow. włódawski) (SGL, 2022, t. 10, s. 134–135). W formie *Filipówka* występuje substytucja nagłosowego *f-* wobec *p-* w językach i gwarach wschodniosłowiańskich. W języku ukraińskim *Піліпівка*, w gwarach zachodniopoleskich *Pilipowka*, por. ПІЛІПІВКА ‘Різдвяний піст’ (Busel, 2009, s. 403); w *Słowniku* Arkuszyna oznacza ‘Tydzień przed Wielkim Postem’, zob. *Піліповка* ‘Запускний тиждень – перед Великим постом’ (Arkuszyn, 2016, s. 403). W gwarach północno-zachodniej Białorusi podobnie *Пілінаўка*, *Піліноўка* ‘Пост перад калядамі’ (SBHPZB, 1979–1986, t. 3, s. 517). Podany przykład nazwy *Fipówka* pokazuje, że *Słownik* dobrze odzwierciedla język wspólnoty konfesyjnej pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego.

7. Omawiany *Słownik* ożywia wprowadzone bogactwo ilustracji nawiązujących tematycznie do zakresu poszczególnych działów. Łącznie w 12-tomowym opracowaniu występuje 390 kolorowych fotografii. Dzięki nim SGL zyskuje w odbiorze czytelnicznym dodatkowe atuty.

8. **Wnioski.** Recenzowany 12-tomowy *Słownik*, stanowiący dzieło jednej osoby (z wyjątkiem jednego tomu), jest chlubą lubelskiego środowiska dialektologicznego. Halina Pelcowa jako autorka wielkiego *Słownika gwar Lubelszczyzny* urzeczywistniła plany naukowców lubelskich z lat 50. XX wieku. Dzięki opublikowaniu tego dzieła ośrodek lubelski może także poszczycić się posiadaniem słownika regionalnego. SGL wpisuje się do tradycji regionalnych słowników i atlasów powstałych w drugiej połowie XX wieku w różnych ośrodkach akademickich w Polsce (m.in. w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Poznaniu).

Słownik Haliny Pelcowej ma też duże znaczenie w badaniach sławistycznych, szczególnie nad pograniczem polsko-wschodniosłowiańskim.

Literatura

- AGP – *Atlas gwar polskich* (Dejna, 1998).
 Arkuszyn – *Словник Західнополіських говірок* (Аркушин, 2016).
 Busel – *Великий тлумачний словник української мови* (Бусел, 2009).

¹⁰ Liczba punktów na mapach jest stała (by zachować czytelność map) i wynosi 144, w przeciwieństwie do znacznie większej liczby punktów – miejscowości podanych w materiale źródłowym.

- KAGL – Kartoteka *Atlasu gwar Lubelszczyzny*. Materiały zebrane w latach 1957–1959 pod naukowym kierunkiem Pawła Smoczyńskiego, Instytut Języka Polskiego UMCS w Lublinie.
- KAGP – Kartoteka *Atlasu gwar polskich*. Materiały gromadzone w latach 80. i 90. XX wieku pod naukowym kierunkiem Karola Dejny, Katedra Historii Dialektologii i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź.
- KSGP PAN – Kartoteka *Słownika gwar polskich*. Zakład Dialektologii Polskiej. Instytut Języka Polskiego PAN. Kraków.
- SBHPZB – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі ...* (Мацкевіч, 1979–1986).
- SGL – *Słownik gwar Lubelszczyzny* (Pelcowa, 2012–2023).
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich* (Karaś i in., 1977–2023).

Buczyński, M. (1967). Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Sectio F, 22(10), 223–256.

Bukraba-Rylska, I. (2010). Obraz wsi polskiej w debacie publicznej po roku '89 [online]. „Wieś i Rolnictwo” 3(148), 56–72. <https://doi.org/10.53098/wir.2010.3.148/04>

Czyżewski, F. (2021). Nazwy terenowe jako źródło wiedzy o ginącej leksyce apelatywnej (na przykładzie mikrotoponimu Bachur koło Białej Podlaskiej). *Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія Філологія*, 2 (46), 257–264.

Dejna, K. (1998). *Atlas gwar polskich* (T. 1: *Małopolska*) [AGP]. Łódź.

Kuraszkiewicz, W. (1985). *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Warszawa.

Pelcowa, H. (1985). *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Część 1: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin.

Pelcowa, H. (1994). *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin.

Pelcowa, H. (2001). *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.

Pelcowa, H. (2023). *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*. Lublin.

Pelcowa, H. (2004a). *Wartościowanie gwary w wypowiedziach mieszkańców wsi. Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, 13: *Dni Lublina w Poznaniu*, 125–137.

Pelcowa, H. (2004b). *Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego*. W M. Wojtak, M. Rzeszutko (Red.). *W kręgu wiernej mowy* (s. 163–177). Lublin.

Pelcowa, H. (2013). *Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego*. W J. Adamowski, K. Smyk (Red.). *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona* (s. 219–229). Lublin.

Smoczyński, P. (1965). *Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny*. Lublin.

Szczygieł, R. (2020). *Lubelszczyzna jako region historyczny*. W J. Adamowski (Red.), & Z. Podkański (Współdział). *Kultura ludowa Lubelszczyzny. Stan – Wartości – Perspektywy* (s. 13–32). Lublin.

Аркушин, Г. (2016). *Словник Західнополіських говірок* (Wyd. 2). Луцьк.

- Бусел, В.Т. (2001). *Великий тлумачний словник української мови* [Busel]. Київ.
- Мацкевіч, Ю.Ф. (1979–1986). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* (Т. 1–5) [SBHPZB]. Мінск.

References

- Arkushyn, H. (2016). *Slovník Zakhidnopolis'kykh hovirok* (Wyd. 2). Luc'k.
- Buczyński, M. (1967). Wschodniosłowiańskie wpływy językowe w gwarze wsi Huszcza powiat Biała Podlaska. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, 22(10), 223–256.
- Bukraba-Rylska, I. (2010). Obraz wsi polskiej w debacie publicznej po roku '89 [online]. „Więś i Rolnictwo” 3(148), 56–72. <https://doi.org/10.53098/wir.2010.3.148/04>
- Busel, V.T. (2001). *Velykyi tлумachnyi slovník ukrayins'koyi movy* [Busel]. Kyiv.
- Czyżewski, F. (2021). Nazwy terenowe jako źródło wiedzy o ginącej leksyce apelatywnej (na przykładzie mikrotoponimu Bachur koło Białej Podlaskiej). *Naukovyy Visnyk Uzhhorods'koho universytetu. Seriya Filolohiya*, 2(46), 257–264.
- Dejna, K. (1998). Atlas gwar polskich (T. 1: *Małopolska*) [AGP]. Łódź.
- Kuraszkiewicz, W. (1985). *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. Warszawa.
- Matskyevich, Yu.F. (1979–1986). *Slovník byelaruskikh havorak pavnochna-zakhodnyay Byelarusi i yaye pahranychcha* (T. 1–5) [SBHPZB]. Minsk.
- Pelcowa, H. (1985). *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Część 1: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin.
- Pelcowa, H. (1994). *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin.
- Pelcowa, H. (2001). *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin.
- Pelcowa, H. (2004a). *Wartościowanie gwary w wypowiedziach mieszkańców wsi. Poznańskie Spotkania Językoznawcze, 13: Dni Lublina w Poznaniu*, 125–137.
- Pelcowa, H. (2004b). *Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego*. W M. Wojtak, M. Rzeszutko (Red.). *W kręgu wiernej mowy* (s. 163–177). Lublin.
- Pelcowa, H. (2013). *Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego*. W J. Adamowski, K. Smyk (Red.). *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona* (s. 219–229). Lublin.
- Pelcowa, H. (2023). *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*. Lublin.
- Smoczyński, P. (1965). *Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny*. Lublin.
- Szczygieł, R. (2020). *Lubelszczyzna jako region historyczny*. W J. Adamowski (Red.), & Z. Podkański (Współdział.). *Kultura ludowa Lubelszczyzny. Stan – Wartości – Perspektywy* (s. 13–32). Lublin.

Summary

Słownik gwar Lubelszczyzny (SGL)
[Dictionary of the Lublin Region Dialects]
and the Dictionaries of the East Slavic Borderland

The objective of the review is to show the significance of the twelve-volume *Słownik gwar Lubelszczyzny* [SGL, Dictionary of the Lublin Region Dialects] (Lublin, UMCS, 2012–2023) by Halina Pelc compared with the regional dictionaries of Ukrainian dialects (H. Arkuszyn's *Zachodniopoleski słownik gwar ukraińskich* [West Polesian Dictionary of Ukrainian Dialects]) and Belarusian ones (J. Mackiewicz's *Słownik północno-zachodnich gwar białoruskich* [Dictionary of North-Western Belarusian Dialects]).

The *SGL* is the work that documents the material and spiritual culture of the Polish countryside in the second half of the 20th century. The value of the Dictionary consists in the use of ethnolinguistic methodology. The folk interpretation of the described referents (designata) and the process of defining them is carried out from the position of the “primitive” village inhabitant. The described referent is shown in the verbal, actional, substantial, temporal, and locative dimensions, etc. Owing to the fact that the *SGL* contains lexical maps, it is also useful for language geography. Thanks to the publication of this work, the Lublin center can also boast of having a regional dictionary.

Keywords: Slavic dialectology, ethnolinguistics, language geography.